

Соціологічне знання в кризі і/або в лещатах фатальностей?¹

Анотація

У публікації загострюється увага на труднощах поєднання низки базисних принципів соціологічного знання й особливостей реальних соціальних умов, що потребують соціологічної рефлексії й оцінювання. Ці, багато в чому непереборні, складності та суперечності позначені як своєрідні “фатальності”, зокрема: “фатальність повторюваності”, “фатальність віри в соціальний розвиток”, “фатальність перебування в меншості”, “фатальність складності подолання негативної природи людини”, “фатальність видимої марності (непотрібності) соціології”. Наголошується, що фіксація фатальностей не може виступати виправдовувальною аргументацією наукового аналізу, проте дає змогу оцінювати деякі межі можливостей соціологічних підходів, бачити їхню позитивну спрямованість за всієї вразливості устремлінь соціологічної спільноти.

Наводяться аргументи, що свідчать про значний дисонанс між прихильністю носіїв соціологічного знання до гуманістичних принципів суспільного устрою і панівними в соціумі прагматизованими настановами. Загострюється увага на тому, що соціологи, виступаючи з позицій виразників суспільних інтересів, водночас перебувають в доволі вузькій ніші прихильників соціального реформування. Вказується на відсутність “золотої доби” соціології. Піддано сумніву відому тезу М.Буравого про розширення прірви між соціологічним етосом і досліджуванім ним світом. Обстоюється позиція щодо постійного відтворення розриву між суспільно-політичними процесами та можливостями соціологічної науки в плані чіткої фіксації їх і прогнозування тенденцій розвитку. Акцентується увага на потенційній вузькості споживачів соціально-проективного соціологічного знання, базованого на загальногуманістичній платформі.

¹ Пропоновану публікацію слід розглядати як логічний розвиток низки позицій, відображених у матеріалах, поданих на суд організаторів II Конгресу САУ.

Ключові слова: соціологічне знання, гуманізм, фатальність, криза, людина, прогрес

Збереження високої гостроти полеміки стосовно ролі соціологічної науки за умов глобальних соціальних трансформацій — чудова ілюстрація сприйняття соціологами самих себе як професійної когорти, котра не знімає із себе відповідальності за те, що відбувається, і разом з цим не втомлюється критично оцінювати власні можливості. Багаторічна й різноаспектна дискусія вже сама по собі дає непоганий “емпіричний” матеріал для цілої низки узагальнень і визначення найбільш важливих питань не так соціології, як усього соціального життя, на адекватну рефлексію якою вона власне і претендує.

Особливого колориту змістовному обговоренню гострих тем стосовно співвідношення соціальних процесів і рівня компетентності соціологічних підходів, використовуваних для їх оцінювання, надає і відома полеміка свого роду офіційних лідерів соціологічної спільноти — президентів Міжнародної соціологічної асоціації. Достатньо назвати П.Штомпку, М.Веверку і М.Буравого [Буравой, 2008; Веверка, 2009; Штомпка, 2012]. Нема особливого сенсу докладно перетлумачувати їхні ідейні платформи і висококваліфіковані суперечки. Зазначу лише, що вся сукупність раціональних та емоційних тональностей із приводу доль людства і доль соціології, що лунає останніми роками, у тому числі з боку керівників МСА, учергове свідчить про збереження найбільш значущої, можливо, найуразливішої, найнаївнішої та найбільш приреченої складової соціологічного знання (правильніше сказати — устремління небайдужих людей від соціології) — перебувати у вічному пошуку шляхів формування менш конфліктогенних і більш гуманних (хоч би як останнім часом було знецінено даний термін) соціальних порядків (наприклад, у вигляді тієї самої “консенсусної культури”, про яку свого часу говорив Є.Головаха [Головаха, 2010]).

Разом із тим соціологам небезпечно консервувати себе у стані таких, що неперманентно вибачаються (“за глобальну кризу”, “за не зовсім правильні оцінки ситуацій”, “за нездатність вчасно і правильно прогнозувати майбутнє”, “за дії політичних еліт”, “за недосконалість соціуму” і т.ін., і т. ін.). Крім, безумовно, значимої й постійно стимулювальної критичної саморефлексії, що спонукає до розвитку, важливо не втрачати уявлень про межі, за якими соціологія не в змозі виступати в якійсь активній ролі, попри всю самовідповідальність і небайдужість до доль людства.

У цьому зв’язку можна окреслити низку своєрідних фатальностей, що істотно позначається на соціологічній науці, бо викликають певні труднощі при формуванні параметрів адекватності оцінки суспільних процесів. Під фатальностями я розумію, з одного боку, певні “переднастанови” (базисні принципи) самої соціології, від яких вона не може відмовлятися, а з іншого боку, безпосередні соціальні умови (в їхній усталеній “невиправності”), що вступають у суперечність саме із базисними принципами соціологічного знання. Їх (фатальностей) фіксація хоч і не має виступати виправдовувальною базою при здійсненні наукового аналізу, однак дає змогу окреслювати

межі можливого, бачити позитивні боки навіть в уразливості устремлень соціологічної спільноти.

З-поміж фатальностей, що чітко виявляються, є сенс виокремити такі: фатальність неоригінальності (повторюваності); фатальність віри в соціальний розвиток; фатальність перебування в меншості; фатальність складності подолання негативної природи людини; фатальність видимої марності (непотрібності) соціології.

Спробую окреслити кожен із них.

Фатальність неоригінальності (повторюваності). Навіть зовнішньо нетривалий період існування (точніше, інституціоналізації) власне соціологічного знання дає можливість цілком обґрунтовано розглядати соціальні процеси, що відбуваються, зі своєї світоглядної платформи Еклезіяста: “Що було, воно й буде; і що робилося, буде робитись воно, — і немає нічого нового під сонцем! Буває таке, що про нього говорять: “Дивись, — це нове!” Та воно вже було від віків, що були перед нами!” [Екл. 1: 9–10]. Тут як один із яскравих прикладів можна навести популярні нотатки В.Ядова про результати Гетеборзького Всесвітнього соціологічного конгресу. Метр російської соціології, котрий брав участь у багатьох найпрестижніших зібраннях соціологічної громадськості, делікатно-іронічно констатує саме неоригінальність цілої низки, як він називає, “поворотів, “ціленапрямів” у сучасній соціології”, репрезентованих на цьому авторитетному соціологічному форумі [Ядов, 2010]. І тут немає жодної провини соціологів, це не показник їхньої забутливості й тим паче не їхнє прагнення ставитися до соціальних явищ так само, як підприємці поводяться з модою, коли видають старе за нове певний час по тому. Фатальність саме й полягає в тому, що ключові проблеми не розв’язані і навіть нема ніяких особливих передумов того, що вони будуть розв’язані. Не соціологія часом “тупцює на місці”, а соціум “тупцює на місці” за головними позиціями. А відтак не можна надто оригінальнічити, якщо не хочеш значно відірватися від реального соціального ґрунту. Має місце рутинізація найпринциповіших тем. Виникає відчуття їхньої тотальної нерозв’язності, що формує настрій приреченості. І чим зрілішим є соціолог, чим багатший у нього професійний досвід і чіткіша громадянська позиція, чим глибший пласт суто особистісної співпричетності до того, що відбувається, тим реальніше він усвідомлює цю навіть не циклічність, а радше нав’язливу і безвихідну зацикленість на одних і тих самих проблемних пластах. Надання ж цілій низці принципово нерозв’язних дилем якихось нових поняттєвих форм, оригінальних категоріальних характеристик навряд чи може заспокоїти сумління вченого, зменшити його засмученість від їхньої фундаментальної непорушності.

Можливо, значущість проблеми розвитку (модифікації) соціологічної науки полягає не тільки в ускладненні суспільних порядків, а, навпаки, у спрощенні їх. Почуття фаталізму виникає не так від відчуття множинності світів, як від підпорядкованості даного багатоманіття вельми сталим принципам і соціальним технологіям. Соціологи не можуть не констатувати повторюваність і шаблонність того, що відбувається (при цьому продовжуючи шукати вихід за межі цих шаблонів соціального світоустрою). І тут со-

ціологія в особі її передових представників наражається на *фатальність віри в соціальний розвиток*.

Найчастіше проголошується, що максимум (і оптимум) професійних завдань соціологічної науки — виявити, зафіксувати, констатувати проблемний ряд, створити концептуальне бачення, сформувані добротну теорію (теорії). Однак багаторазово наголошувалося, що від моменту зародження і донині (по суті, від О.Конта і до вже згадуваних очільників соціологічної професійної спільноти) соціологія не була (хоч би які висловлювалися декларації та запевняння) нейтральним (політично нейтральним) знанням. Байдушій, соціально безвідповідальний соціолог — майже вирок і визнання професійної некомпетентності. Інакше до чого всі ці численні звернення то до “громадськості”, то до лідерів держав, то один до одного з приводу “хибності” вектора суспільного розвитку, до чого пошуки моделей “оптимізації”, “раціоналізації”, “гуманізації” тощо. Відкрито чи латентно, але настанова саме на гуманізацію суспільних відносин (навіть за усвідомлення високого рівня марності докладаних зусиль) завжди була й досі присутня як базис соціологічного знання, включно з його галузевими напрямками. Дозволю собі як показовий аргумент процитувати Н.Паніну, яка чудово розумілася на принципах політичного суперництва, але все одно намагалася говорити з позицій “соціального ідеалу”: “Консолідувати суспільство і розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень зможе тільки першочергова і пильна увага влади до створення умов суворого контролю за виконанням ухвалених та ухвалюваних законів і демонстрація особистих зразків поведінки, що відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям” [Панина, 2006: с. 82]. Ідеї вдосконалення соціуму, орієнтація на усвідомлену і соціально спрямовану свободу особистості за всіх режимів та ідеологічних облоїв останніх двох століть були й залишаються для соціології “науконатхненними”. А отже, ми вільно чи мимоволі виявляємося “бранцями” фатальності віри в соціальний розвиток.

Так, ми можемо позначити і навіть кваліфіковано емпірично довести, наприклад, міфологізаторський потенціал суспільної свідомості і навряд чи мусимо постачати її (суспільну свідомість) черговими міфологічними витворами. Навпаки, передбачається, що наша наука покликана здійснювати діяльність, спрямовану на розвінчування міфів, позбавляючи тим самим людей ілюзій, в яких вони з таким задоволенням перебували (і постійно перебувають). Проте кваліфіковані з питань устрою соціального життя, особливостей його функціонування соціологи потрапляють у практично нерозв’язну колізію. У їхніх оцінках зазвичай превалує (при всьому скептицизмі, песимізмі й “відстороненості” формулювань) прагнення побачити й позначити сприятливіші соціальні перспективи (що значною мірою можна вважати черговим міфологізаторством). Ані економічний цинізм, ані політичний прагматизм не можуть бути фундаментальними переднастановами професійного соціологічного знання. Навіть сприймаючи як перше (цинізм), так і друге (прагматизм) за даність, соціологічний факт, масове явище, соціальну закономірність тощо, соціолог унаслідок так би мовити “професійного виховання” не може стояти на цинічно-прагматичних позиціях.

Соціологія, якщо виходити зі звичних форм диференціації часу, — наука переважно не про минуле і теперішнє, а першою чергою про теперішнє і майбутнє. І суспільні очікування, а іноді й соціально-політичні запити на адресу соціології, ясна річ, пов'язані з її здатністю “відчувати майбутнє”. Так складається (відтворюється) суперечність. Досвід минулого і теперішнього не обіцяє жодних особливо оптимістичних висновків, але соціологи за всього тверезого оцінювання ситуацій та усвідомлення неабиякої ймовірності настання алармічних перспектив намагаються шукати і навіть пропонувати(!), можливо, вельми наївні позитивні виходи із “безперспективної перспективи”.

При цьому, як добре відомо, соціологічне знання перебуває у вельми неоднозначному стосунку до такого поняття, як прогрес. Соціологія — і дитя прогресу, і його послідовний критик, і одночасно його завуальований прихильник із поправкою, як зазначалося, на вічну мрію про можливу суцільну гуманізацію соціуму. Попри весь скептицизм стосовно можливих наслідків глобальних трансформацій, а незрідка й розгубленість від хаотизації істин, цінностей і смислів, головний вектор її зусиль спрямований на невпинний пошук якихось — радикальних чи поміркованих — способів коригування соціальних перспектив у їхній макромасштабній позитивній якості. Здійснюється спрямованість на пошук правильних підказок (на адресу очільників і “громадськості”) і навіть сценаріїв, націлених на “поліпшення” соціальних умов. Хоч би як ми критикували себе за “втрату предмета” і хоч би на які наражалися “шпильки” від колег з гуманітарного цеху, здатних легко сховатися у свої локальні ніші, звідки вони хто зі співчуттям, а хто і зі зловтіхою спостерігають за безустанними спробами соціологів спрямувати в гуманне річище соціальні процеси, — все одно ми залишаємося зорієнтованими на цю діяльність. Тому можна сказати, що, будучи приречені на розуміння високої ймовірності приреченості прогресу, соціологи з не меншою приреченістю намагаються знайти практичні рішення, які б поліпшили соціальний порядок. Таким чином, представники соціологічної науки виступають в ролі активних адептів соціальних змін, своєрідних прогресистів, незважаючи на часом жорстку критику прогресу. Той же яскравий противник чуттєвої (читай сучасної) культури П.Сорокін, власне, мріяв і всіляко намагався зорієнтувати своїх прихильників на гуманістичну перспективу. А його теорія про циклічність культурних форм передбачала надію на перехід до ідеаційної культури, що відповідало бажанню відомого соціолога якось передвістити настання (після всіх криз і всесвітніх потрясінь) чергового варіанта “Божого царства”. Навіть чітке усвідомлення того, що глобальний проект соціально-гуманістичного світоустрою потенційно і реально небезпечний для значної частини мілітаризованої бізнес-еліти, не вбивало в ньому цієї надії [Сорокін, 1993, 2006]. І таке відтворення принципу приреченої надії є елементом загальної системи оцінювання соціальних процесів. Зроблю тут невеликий відступ: аби щось ініціювати в раціонально-гуманістично-соціальному ключі, необхідно “вірити”, що такого штибу дії можуть принести користь принаймні у відносно віддаленій перспективі. Однак нагромаджується “втома металу” від постійної і, як здається, дедалі частішої зміни надій і розчарувань у соціологічній науці. Доводиться щораз

долати розпач або ж відходити в локальні (обмежені) зони інтересу: в історіографію, порівнянний аналіз, намагатися зайняти себе колосальною за обсягом роботою, котра, зрештою, у ліпшому разі виявиться цікавою, але не матиме прикладного (тобто по-справжньому соціально-перетворювального) значення і звучання. Втома накопичується через наявність і вплив ще кількох фатальностей: фатальності перебування в меншості, фатальності складності подолання негативної природи людини і фатальності видимої марності (непотрібності) соціології.

Фатальність перебування в меншості. Номінально сприймані як виразники суспільних інтересів, соціологи, втім, перебувають у дуже локальній соціальній ніші, що слабко поєднується з головними атрибутами системи соціально-економічних відносин. Зокрема, якщо точно дотримуватися оцінок М.Буравого, який зазначав: “Неконтрольований капіталізм живить тиранію ринку і незліченні форми нерівності в глобальному масштабі, а відроджувана демократія надто часто стає тонкою завісою для впливових інтересів, позбавлення громадянських прав, лицемірства і навіть насильства” [Буравой, 2008: с. 9], носії соціологічного знання мають виступати з критичних позицій і з приводу ринку, і з приводу нерівності, заразом викриваючи застосування демократії як інструмента маніпуляції громадською думкою. Саме в цьому, судячи з його висловлень, теперішній Президент МСА убаचाє “особливий внесок соціології у захист громадянського суспільства, яке витримує облогу наступу на нього держави і ринку” [Буравой, 2008: с. 9].

Відповідно до такої постановки питання соціологи (в ідеалі) мають бути переважно позапатріотичними і позаринковими. При тому, що абсолютна більшість індивідів тяжіють або до сили держави, або до сили глобальних ринкових відносин, або знаходять прийнятний компроміс між ними. Але в такому разі представники соціологічної науки залишаються лише із дуже тонкою верствою тих, кого з повною впевненістю можна віднести до громадянського суспільства, яке виступає за зменшення форм тиску як держави, так і ринку. Очевидно, що це мізерна частка відсотка жителів загальносвітowego соціуму. Тут криється суттєва складність для соціологів. Адже негативно оцінювати соціальний порядок і розбурхувати сумління доводиться не тільки у впливових фігур, що уособлюють владу держави чи ринку, а й у переважній більшості жителів планети, які тією чи тією мірою відчуваються відносно стало (як мінімум звично-передбачувано) саме під владою ринку і держави. І це ще без огляду на проблеми, що виникають при самоідентифікації самих соціологів, котрим, як зазначають Н.Костенко і С.Макеєв, дуже важко відмовитися від національного позиціонування, уявляючи “своє” суспільство “як автореферентний малий Усесвіт” [Костенко, Макеєв, 2008: с. 14] (те, що У.Бек влучно назвав “методологічним націоналізмом” [Бек, 2008: с. 34–47]). Доводиться також ігнорувати позицію І.Валерстайна, яка полягає в тому, що: “Поділ на державу, ринок і громадянське суспільство просто безпідставний, і сьогодні це відомо всім і скрізь... Неможливо розділити ці три способи вираження інтересів, преференцій, ідентичності та волі індивідів” [Валерстайн, 2004: с. 327–328].

У будь-якому разі представникам соціологічної науки можна закинути майже орієнтацію на абсолютну меншість (нехай навіть соціально активну і

соціально відповідальну). В одній зі своїх публікацій М.Буравой як позитивну тенденцію відзначав той факт, що 75% членів АСА проголосували свого часу проти війни в Іраку, попри 75%-й рівень підтримки військового вторгнення американськими громадянами [Буравой, 2008: с. 12]. Це, ясна річ, приклад громадянської зрілості соціологів у США, але поряд із цим — показник альтернативності (на той момент) їхньої позиції думці більшості пересічних американців.

Відома і нерозв'язна суперечність саме й полягає в тому, що ми нерідко обстоюємо “перспективні” права і свободи, намагаючись формувати цінності та смисли в тих, хто недостатньо чітко їх усвідомлює і тим паче активно не намагається здійснювати їх. Тому криза сприймається тим гостріше, чим очевидніше виявляє себе невідповідність прекраснодушних бажань і гуманних розробок жорсткій соціальній реальності, в якій ми найчастіше залишаємося в “гордовитій” меншості (якщо не сказати на самоті). І тут не рятує розуміння сталості такого стибу історичних прецедентів.

Фатальність складності подолання негативної природи людини. Неоднозначна віра в прогрес, перебування у вузькій когорті його соціально відповідальних проводирів базуються ще на одній настанові, явно або латентно властивій представникам соціологічної спільноти. А саме — на уявленні про початково позитивну природу людини, яка (ця позитивна природа), зрештою, вможливить установа справедливого світоустрою. Пригадаймо принаймні чудово виражені раціональні вірування Е.Фрома в його знаменитому “Кредо”: “Я впевнений, що Царство Єдиного Світу може настати тільки тоді, коли прийде Нова Людина — людина, яка вирветься з оков архаїчних кривих зв'язків, яка відчує себе сином людським, громадянином світу, що буде віддана людству і життю, а не окремій її частині; людина, яка буде любити свою країну внаслідок любові до людства і на чий судження не буде впливати кланова належність” [Фромм, 2002: с. 216]. Або процитую І.Валерстайна: “Якщо ж нічого не визначено остаточно, то майбутнє відкрите для творчості — як людської, так і всієї природи. Воно відкрите назустріч можливостям, а відтак — і кращому світу” [Валерстайн, 2004: с. 9]. Однак ці твердження вочевидь мають характер бажаності й тієї самої надії. Разом із тим дійсність поки з більшою ймовірністю і варіативністю демонструє зворотнє. І численні розмови про “виклики”, тиск держави, корпорацій, ринку — лише узагальнені (поняттєво-абстраговані) форми констатації “нерозумності” людей у їхній переважній більшості. Так, на прикладі постійного ідеологічного надуживання тези А.Тойнбі про “відповіді та виклики” я неодноразово намагався показати витонченість відходу (завдяки деперсоналізації) нас від відповідальності за те, що ми — людська спільнота — є головними і єдиними організаторами та провокаторами цих самих “абстрактних викликів”, щодо яких потім “героїчно” шукаємо відповіді, забуваючи згадувати і сприймати себе як одну-єдину першопричину [Яковенко, 2008]. Точнісінько так само, побоюючись непередбачуваних наслідків глобалізації, ми боїмося не фантомної “глобалізації”, а самих себе. Глобалізація лише змушує (підштовхує) побачити нездатність індивідів до суворого дотримання домовленостей, неготовність до здійснення малоконфліктних стратегій і тактик поведінки, превалювання прагнень знаходити або штучно створюва-

ти зовнішніх ворогів, не зізнаючись, що ключовий ворог прихований усередині нас самих, — в агресивності, невмінні та небажанні приборкувати деякі не надто розумні устремління та пристрасті.

Цей підхід можна застосувати і до поняття “ринок”. Чим більше захоплюєшся інтелектуальною полемікою стосовно його неприємної й антигуманної сутності, тим більшою мірою не полишає відчуття певної містифікації. Початковою і кінцевою одиницею ринку, а отже, ключовим “пикселем” усієї багатоманітної картини ринкових відносин є людина. Банальна істина полягає в тому, що в основі “антигуманних” ринкових відносин лежать наші найчастіше невагомні і далеко морально не бездоганні бажання (втім, як і цілком розумні, етично вивірені та необхідні). Горезвісна алчність ринку — це алчність по-справжньому малосентиментальних хазяїв світу, але лише як форма своєрідної соціальної сублімації сукупності дрібних “алчностей” усіх нас укупі. Свого часу Р.Мертон, аналізуючи тему успіху в американській культурі, згадував, що “давні аналітичні спостереження М.Вебера дотепер багато в чому доречні: “Прагнення придбання, гонитва за прибутком, грошима, бажання мати якнайбільше грошей самі по собі не мають нічого спільного з капіталізмом... Можна сказати, що воно було спільним для людей усіх груп і станів за всіх часів і в усіх країнах світу, де існували або існують об’єктивні можливості для цього” (Вебер, 1930; цит. за: [Р.Мертон, 2006: с. 289]). За своєї суттю битва проти держави і ринку — це передусім битва проти тоталітарних та егоїстичних схильностей самої людини. Невгамовне прагнення гуманістів дивитися на світ крізь власні уявлення про одвічну позитивну природу людини, з одного боку, завжди похвальне. Але, з іншого боку, воно може бути легко розцінене як вельми віддалений від реальності погляд на те, що відбувається. А відтак, неминучі звинувачення в непрофесіоналізмі та світському проповідництві.

Драматичне поєднання віри в позитивне начало людини і труднощів подолання її негативної природи найчіткіше виявляється, як свідчить історична практика, в період революцій, її (історичної практики) трагічних “припливів” і “відпливів”. У логіці даних міркувань нагадування про революції значиме, оскільки більшість проривних пропозицій, висунутих соціологами (і не тільки соціологами), містять революційну складову, навіть з огляду на випереджувальні еволюціоністські застереження і заклики до обережності при здійсненні соціальних реформацій. Відома парадоксальність ситуації полягає в тому, що в основі історично прочитуваних нами революційних рухів лежать ті самі інтереси ринку. Будь-яка революція дотепер — це акт розкріпачення впливу і сили світового ринку. Головні революційні події сучасної історії, включно із проголошенням незалежності північноамериканських штатів, революціями в країнах Європи, Латинської Америки, Індії, Китаю тощо — все це наймогутніші, невагомні й неухильні кроки глобалізації світової торгівлі з її ж “припливами” і “відпливами”. Лібералізм, держкапіталізм, держсоціалізм — лише численні відтінки, модифікації, різні ляди “пакувальної тари” одних і тих самих товарно-грошових відносин. І без горезвісного додаткового продукту, що вособлює прагнення зростання потреб, жодна цивілізація, держава, навіть культура поки не виживала. Та й можливості для появи соціології як особливої форми

універсальної рефлексії діяльності соціуму пов'язані, і вибачте мені це нагадування, зі світовим ринком і глобалізацією, нехай і в її зародкових формах. Повертаючись до теми неоднозначності природи людини, доцільно визнати, що третя хвиля ринку, про настання якої пише М.Буравой, — це лишень чергова (можливо, й не третя, а N-а) хвиля прихильності абсолютної більшості індивідів до речей, до марнославства, це прояв бажань бути кращим за сусіда і родича (“Чужого” або “Іншого” — відштовхуючись від різних перекладів популярного терміна А.Щюца). Як відомо, спроби соціологів вплинути на ринкову природу людини мали місце в рамках соціалістичної ідеології. Як приклад достатньо навести особливо добре відому вітчизняним соціологам тему про “розумні потреби”, що потонула у турботах перманентної кризи радянської перебудовної, а потім і пострадянської дійсності і сприймається сьогодні наче якась світла недоутопія. Утім, доля самого СРСР свідчить, що офіційно марксистська країна стрімко відкинула (зрадила!) чи то марксизм, чи то псевдомарксизм (полеміка триває) і з високим рівнем енергійності почала втілювати найархаїчніші капіталістичні ринкові, експлуаторські (за марксистською фразеологією), квазіспоживацькі моделі, врятовуючи на певний час учорашніх ідеологічних конкурентів від пікових фаз криз і непатріотично перекладаючи тягар наслідків глобальної конкурентної боротьби на своїх “пересічних” громадян. Ці уроки жодним чином не посилюють віру в гуманістично зорієнтовану розумність людини.

Безвиході цій ситуації додає факт відсутності достатньо практичної, адекватної, програмної й масової за ресурсом стратегії подолання гіпертрофованості ринкової домінанти на індивідуальному, груповому і глобальному рівнях. Слушна і дуже змістовна критика ринкових відносин слабо забезпечується конструктивізмом виважених і реалістичних пропозицій, здатних принаймні послабити цунами ринкової економіки (так само, як і ринкової політики, ринкової освіти, ринкової культури і ринкових міжособистісних взаємин). Знання історичних прецедентів, навпаки, дає приводи для песимістично-тверезих оцінок. І знову своєрідний глухий кут: з одного боку, соціологи не мають виступати апологетами невблаганного розвитку ринкових відносин, з іншого — не можуть не усвідомлювати складності практичної реалізації соціальних альтернатив монополю-ринковим концептам розвитку. Передусім (чи тільки?) тому, що переважна більшість тих, на кого спрямований весь гуманістичний пафос і заклики звільнення від ринкової залежності, виступають надійними апологетами ринку і, хоч як це дивно, нерідко є прихильниками найвитонченіших (з урахуванням новітніх технологічних можливостей) форм його експлуатації.

Звідси й виникає відчуття фатальності, що була визначена як *фатальність видимої марності (непотрібності) соціології*. Знову ж таки значний історичний відрізок часу розвитку соціологічного знання дає підстави констатувати, що соціологи з їхніми надмірно людинолюбними настановами та прикладними порадами, базованими на цих настановах, не надто потрібні в будь-якій активній фазі політико-економічної діяльності. І немає жодної бодай трохі впливової держави (союзу держав), де б цей висновок був цілком спростований. Навіть ті з-поміж реальних учасників світової політ-

економічної діяльності, в кого, можливо, залишилися “души прекрасные порывы”, не сприймають соціологів усерйоз, оскільки, володіючи масивом інформації закритого характеру і професійним досвідом, усвідомлюють невідповідність між більшістю інтелектуальних положень, ґрунтованих на благодушних гуманних теоріях, і тією жорстокою логікою фактичної економічної й політичної боротьби, що є практичним боком життя, зумовленим патологіями людського характеру в його масовому прояві.

Добре усвідомлювана нами правда полягає в тому, що справедливо критичних в оцінках чинних порядків носіїв соціологічного знання не чули (не слухали) ніколи. Або, якщо дивитися із надоптимістичних позицій, до них дуже слабо прислуховувалися, принаймні в тих кабінетах і ті верховні чиновники, де і хто приймає стратегічні рішення, що ретранслюються потім на низові рівні й визначають домінуючі тенденції загальносвітового розвитку. Соціологи не змогли запобігти драматичним політичним рішенням, що зіштовхнули європейські (і не тільки європейські) народи між собою й ініціювали, тим самим, спершу одну, а згодом і другу світові війни. Так, виступав періодично той таки П.Сорокін (і звісно, не тільки він один) зі своїми миролюбними закликами й вічними пророцтвами кризи як до, так і після Другої світової війни [Сорокін, 2006: с. 786–794; Сорокін, 1993: с. 140–148]. Проте в ті роки, коли це відбувалося, гарвардський соціолог не впливав на політику американського істеблішменту, а в тій самій Російській Федерації про його інтелектуально-подвижницькі діяння згадали лише перед розпадом СРСР, коли стало модним знаходити нових героїв, у тому числі з емігрантських кіл. Без порад соціологів обходилися в період розгортання Карибської кризи (навіть чи А.Шлезинґера-молодшого можна вважати соціологом), так само як і в подальші явні та приховані за своїм трагізмом поворотні моменти всесвітньої історії. Доволі передбачувано колись відомий экс-прем'єр Великої Британії, серед радників якого був Е.Гіденс, виходячи з логіки політичної доцільності, та й логіки традицій політичного виживання, підтримував і приймав у правовому відношенні небездоганні мілітаристські рішення. Фабула політико-економічних дій потребує жорсткості і навіть жорстокості. Рекомендації соціологів (так само, як і інших “гуманітаріїв”), ясна річ, переважно пом'якшені й не можуть бути радикально антисоціальними.

В одній зі своїх публікацій Б.Нагорний нагадує про безнадійні спроби низки провідних американських соціологів у період розпаду СРСР умовити російське керівництво не захоплюватися радикально-ліберальною моделлю розвитку економіки та політики [Нагорный, 2012: с. 15]. Зворотний бік цієї ситуації полягає в тому, що і на керівництво США американські соціологи не могли вплинути й відмовити його від підтримки праволіберальних заходів у таборі колишнього геополітичного конкурента. Політичні та бізнесові еліти обійшлися без моралістичних порад авторитетних соціологів і з ентузіазмом включилися в отримання надвідчутного прибутку від розпаду СРСР, Югославії, нескінченних війн на Кавказі та в інших точках земної кулі, що тліли з часів холодної війни.

Тому й виникає певне відчуття приреченості, коли розуміння згубності тих чи інших кроків не компенсується навіть частковими можливостями вплинути на виправлення їхнього тотально-руйнівного базису.

З “фатальністю марності” пов’язаний і її своєрідний різновид, котрий доречно визначити довгим реченням “*фатальність дистанційованості соціології від суспільства, яке вона досліджує*”. “Між соціологічним етосом і тим світом, який ми вивчаємо, ширшає прірва”, — так починалася відома публікація М.Буравого [Буравой, 2008: с. 8]. Чудова мобілізаційна ілюстрація для будь-якого вразливого соціолога. Проте гранична відвертість позиції полягає не у фіксації збільшення дистанції між соціологією та об’єктом її дослідницького інтересу, а у визнанні сталості збереження цієї “прірви”, відстань між краями якої, й тим паче динаміку її розширення (а мабуть, і відсутності такої динаміки) визначити неможливо. Це радше суб’єктивна оцінка тих самих сумлінних учених, яку можна (і треба) поділяти на чуттєвому рівні і яку, проте, не надто перевіриш на прикладному рівні. Можна навіть вважати закономірністю постійне застосування емоційно насичених епітетів “зростає, збільшується, розширюється” (“прірва”, “криза”) для надання окремим оцінним судженням чи обсяжним науковим працям більшої актуальності (соціальної значимості). А виходити справді доцільно зі тривкості слабкого поєднання уявлень соціологів і безпосередньо процесів, що характеризують суспільство, яке ми намагалися і намагаємося вивчати. Йдеться, звісно, передусім про макроуявлення, макроаналіз і макропрогнози. Хрестоматійні приклади провалів американських соціологів (насамперед корифеїв функціоналізму), котрі не відрефлексували вчасно бурхливі (й некеровані) соціальні рухи 60-х років минулого століття, або представників радянської соціології, які так і не встигли повною мірою адекватно оцінити руйнівну турбулентність суспільних процесів у колишньому СРСР. Мало того, навряд чи є впевненість, що в період домінування позитивістської доктрини не було прірви між “тим” соціологічним етосом і “тим” соціумом, який пережив, як уже зазначалося, світові воєнні та соціально-економічні катаклізми. Не кажучи вже про те, що, зрештою, ані О.Конт, ані Г.Спенсер, ані Е.Дюркгайм, ані М.Вебер, ані П.Сорокін, ані Т.Парсонс, ані інші мислителі, нині легітимовані як представники класичної соціології, не були “володарями” дум пересічних англійців, французів, німців, росіян, американців..., більшість з яких у “той” час, з відомих причин, узагалі були малописемними або зовсім неписемними. Своєрідних претензій до адекватності теоретичних розробок класиків і досліджуваного ними “світу” нагромадилося чимало й у вічно революційно налаштованих інноваторів, і в тих, хто дуже поважно ставиться до досвіду попередників. У цьому сенсі необхідно відмовитися від ілюзії про “золоту добу” соціології. Не для остаточного визнання самопоразки і появи “суїцидальних” настроїв. Будь-яка ностальгія виснажує, змушуючи значну частину часу марнувати на непотрібні “зітхання” про “втрачену молодість”.

Просто (хоча зовсім і не просто) з усім тим, із чим нам хотілося б іти до суспільства й у чому ми наполегливо бачимо “місію соціології”, можливо, для більшості ми не надто й потрібні (і зрозумілі у своїх устремліннях). А якщо й потрібні, то переважно в одвічно віддаленій перспективі, про яку го-

воримо все з тією самою “безнадійною надією”. Наприклад, Є.Головаха, відзначаючи як позитивну тенденцію формування згадуваної консенсусної культури, одразу уточнює, що “немає підстав вважати, що це відбудеться вже в нинішньому сторіччі” [Головаха, 2002: с. 60].

При цьому постійно доводиться констатувати: дотепер практична політика передбачає зрозумілість і навіть граничну простоту оцінок і характеристик. Разом із тим має місце відома складність мови наукового знання, включно із соціологічним. Проблема обговорюється давно і безрезультатно — широкою громадською думкою і тими, хто нею керує, як і раніше ефективніше сприймаються прості формулювання, прості гасла, прості емоції, прості (на видимому рівні) рішення. Суспільство, точніше більша частина його членів, тяжіє до спрощених форм соціального життя, соціальних потреб, соціальної комунікації, соціального сприйняття і самосприйняття. Тому якщо навіть пофантазувати й утвердити як даність, мовляв, соціологи, подолавши “прірву”, змогли достатньо повноцінно подати картину сучасного “швидкоплинного”, “нелінійного”... тощо світу, то цікаво, кого, крім вузької когорти спеціалістів і ще трохи ширшого числа зацікавлених людей, могло б це зацікавити?

Як ілюстрацію сумнівів у результативності здійснюваних нами зусиль доречно навести гіркі міркування про доцільність творчості Лауреата Нобелівської премії Альбера Камю: “Я завжди знав, що творчість — це діалог. Але з ким? З нашою літературною спільнотою, принцип якої — злісна пересічність, де замість обґрунтованої критики чуєш образи? Або просто суспільство? Народ, що нас не читає, або буржуазний клас, що читає газети й пару модних книжок на рік? Насправді творець може бути сьогодні не інакше, як самотнім пророком, переповненим і буквально знищуваним безмежністю своєї творчості. Чи є я творцем? Раніше я в це вірив. Точніше, вірив, що можу ним бути. Щодо цього я сьогодні й вагаюся. І відчуваю велику спокусу покласти край цьому безперервному зусиллю, що робить мене нещасливим навіть серед цілковитого щастя, відкинути цю пусту аскезу, відкинути той заклик, що веде мене невідомо куди” [Камю, 2009: с. 231–232]. Певен, багато соціологів (і знову ж таки не тільки соціологи) підписали б під цими ширими і дуже красномовними словами.

Висновки

Кризу соціологічної науки слід розглядати в чіткому взаємозв’язку із цілою низкою парадоксів і настанов, властивих безпосередньо соціологам як носіям гуманістичної інтелектуальної традиції. Саме неодмінна прихильність до глобальних гуманістичних цінностей породжує чимало фатальностей, в яких вимушено перебувають щирі носії соціологічного знання. За своєю суттю соціологія — “максималістська” наука, багато в чому зорієнтована саме на максимальні соціальні критерії життєдіяльності людини та суспільства. У цьому її суттєва вразливість для прагматичних критиків.

Добре відомо, що від початку соціологічне знання не тільки рефлексійне й оцінно-критичне, а й соціально-проективне, включно з відчайдушними

спробами пропонувати форми “вдосконалення” соціальних порядків. Соціологія вільно чи мимоволі в більшості своїх устремлінь виходить із мрії про потенційну здатність людства до якісного стрибка, в результаті якого утвориться (сформується) інший розвиненіший розумно-моральний соціум. А отже, її (соціології) криза — це завжди криза втілення гуманних ідей і проектів. Щойно вони (ідеї та проекти) не реалізуються (а не реалізуються вони постійно), виникає “почуття провини”. І повною мірою поділити і сприйняти це “почуття провини” як своє власне, крім соціологів, більше нема кому (втім, можливо, я помиляюся). У психологів завдання на видимо-ну рівні “скромніші”, а у філософів — “абстрактніші”.

Доцільно вчергове проголосити банальність: соціолог — апріорі гуманіст. Його не можуть надихати, розчулювати, викликати в нього схвалення і захоплення будь-які соціальні дії, що передбачають насильство й убивства, у тому числі дуже поширені сьогодні латентні форми насильства і “м’якого” самознищення. Таким чином, покликані виражати суспільні інтереси, соціологи залишаються, по суті, в меншості з урахуванням тотальної дегуманізованості соціуму і превалювання в ньому примітивних потреб, цінностей і смислових настанов.

Здатності й можливості соціологічної науки адекватно оцінювати суспільні процеси, а тим паче справляти на них позитивний вплив завжди залишали бажати кращого. Але, по-перше, це не означає відмови від спроб досліджувати й попереджати про наслідки реалізації сумнівних за своїми локальними і глобальними наслідками соціально-економічних і соціально-політичних сценаріїв, а по-друге, це не привід до радикально-упадницької самокритики.

Очікувати, пережити і наблизити “диво” гармонізації соціальних відносин, усвідомлюючи малоімовірність такої перспективи, — безнадійна доля соціологів. Утім, коли говорять про “місію соціології”, чітко усвідомлюється, що “місія” — означає призначення чинити те, що в повсякденній реальності наявне дуже слабко, окреслювати шлях, яким, не ясно, чи погодяться піти ті, до кого вона звернена...

Джерела

Бек У. Космополитическое мировоззрение / Бек У. ; пер. с нем. — М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. — 336 с.

Библія / Братство во имя святых равноапостольных Кирилла и Мефодия, к 60-летию образования Луганской епархии, 2004. — 1376 с.

Буравой М. За публичную социологию / М. Буравой // Общественная роль социологии / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. — М. : ООО “Вариант” : ЦСПГИ, 2008. — С. 8–51. — (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики).

Вевёрка М. Некоторые соображения по прочтении статьи М. Буравого “Что делать?” // М. Вевёрка // Социологические исследования. — 2009. — № 4. — С. 9–13.

Головаха Е. Футуросоциум / Е. Головаха // Е. Головаха: Игра с классиком. Книга для думающих людей. — К. : НАН України : ИС НАНУ, 2010. — С. 58–60.

Камю А. Из записных книжек / Камю А. ; пер. с франц. О. Гринберг, В. Мильчина, Е. Гальцова. — М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. — 253, [3] с. — (Классическая и современная проза).

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Мертон Р. ; пер. с англ. Е.Н. Егорова, З.В. Каганова, В.Г. Николаева, Е.Р. Черемиссинова. — М. ; АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873, [7] с.

Нагорный Б.Г. Социология и новая реальность / Б.Г. Нагорный // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. ; вип. 18. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — С. 13–17.

Панина Н. Демократизация в Украине и Оранжевая революция в зеркале общественного мнения / Н. Панина // *Избранные труды по социологии* : в 3 т. / [сост. и ред. Е.И. Головаха]. — К. : ИС НАНУ, 2012. —

Т. 3 : Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия, 2012. — 328 с.

Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; [пер. с англ. А. Гарькавого]. — М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. — 416 с.

Сорокин П. Причины войны и условия мира / П. Сорокин // *Социологические исследования*. — 1993. — № 12. — С. 140–148.

Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин ; пер. с англ., вступ. статья и коммент. В.В. Сапова. — М. : Астрель, 2006. — 176 с.

Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм ; пер. с англ.; под ред. Д.А. Леонтьева. — 2-е изд. — СПб. : Азбука, 2002. — 224 с.

Штомпка П. Десять тез про статус соціології в нерівному світі / П. Штомпка // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія* ; вип. 3. — К. : Вид.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 2012. — С. 8–9.

Ядов В.А. Всемирный социологический конгресс в Гетеборге — событие, требующее осмысления и действий сообщества социологов / В.А. Ядов // *Социологические исследования*. — 2010. — № 3. — С. 163–168.

Яковенко А.В. Сложности самоидентификации украинцев в условиях глобализации (немного о наболевшем) / А.В. Яковенко // *Багатовимірні простори сучасних соціальних змін : Наукові студії Львівського соціологічного форуму* : зб. наук. пр. — Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2008. — С. 108–115.